

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Лабораторія наукового перекладу

06.12.2018 на кафедрі філософії та релігієзнавства Національного університету «Києво-Могилянська академія» за підтримки Міжнародного фонду «Відродження» та Громадської організації «Інститут ліберального суспільства» відбувся черговий семінар Лабораторії наукового перекладу, присвячений обговоренню українського перекладу твору Джорджа Барклі «Трактат про засади людського пізнання». Переклад представив перекладач В'ячеслав Циба, експертами були Валентин Гусєв і Олексій Панич. Модерував семінар Вахтанг Кебуладзе.

UNDERSTANDING БАРКЛІ

В'ячеслав Циба: Передусім я хотів би сказати про деякі труднощі, точніше, про особливості роботи над перекладом «Трактату» Барклі. Їх я загалом звів би до трьох питань. По-перше, англійська мова початку XVIII століття в дечому стилістично відрізняється від звичної для нас сучасної англійської. Автор вживає, приміром, малопоширені тепер слова: *betwixt* замість *between*, *doth* замість *does*, *hath* замість *has* тощо, а також послуговується неактуальними на сьогодні пунктуаційними та граматичними правилами (його речення є довжелезними складнопідрядними конструкціями, всередині структурованими великою кількістю розділових знаків). Відобразити в тексті перекладу ці зміни важливо, як на мене, і з пізнавальної, і з лінгвістичної точок зору, тим паче, що Барклі чимало місця присвячує тій тезі, яку в XX столітті докладно розгорнув Вітгенштайн — слова обіжної мови вводять в оману навіть філософів, наслідком чого є поява хибних уявлень, а також множення зайвих сутностей. По-друге, я намагався дотримуватися настанови, згідно з якою мова перекладу повинна вмістити в себе елементи «застарілості» мови оригіналу. Інакше кажучи, якщо розважання Барклі звучать нетипово для сучасного англійського рідномовця, то й українська мова перекладу має зберегти архаїзми або при-

© В. КЕБУЛАДЗЕ,
В. ГУСЄВ,
О. ПАНИЧ,
В. ЦИБА,
2019

наймні бути не надто «впізнаваною» і водночас стимулювати читача заглянути до словника. Однак по ходу виконання перекладу я мусив відмовитися від «жорсткого варіанта» цієї настанови головно через те, що цим самим могло бути порушено базовий задум автора — ясно викладати свої думки. Портрете, словник британського емпіризму, що й помічаємо у працях Барклі, містить багатющу семантику, вкорінену в латинському та давньогерманському витоках, що, своєю чергою, дається взнаки у випадку з перекладом таких термінів, як *mind* (лат. *mens/=ment* «ум», «пригадувати» від гот. *gamunds* «спогад», «згадати», до нім. *Gemüt* «душа»; всі ці слова, здається, зберігають смислові відтінки відпочаткового для лексичної палітри давньогр. *νοῦς* «ум», «думати») або *opinion* (лат. *opīnāti*, староангл. *opīne* «вважати»). На жаль, українська мова в даному разі відкрита хіба що до практики запозичення (як у випадку з полонізмом «опінія») або новотворів («ум» як відповідник для *mind*). Тож і в цьому випадку стикаємося з проблемою однорідного філологічного передання духу тексту. Зважаючи на те, що в нашій мові латинське семантичне проникнення присутнє мало, це становить проблему й вимагає від перекладача вдаватися до контекстуальних рішень щодо того чи того терміна. Усе це певною мірою створює труднощі з коректним і, сказати б, дзеркальним відтворенням специфіки як філософських ідей Барклі, так і властивого йому оригінального способу мислення.

Окремо слід сказати про те, як я українізую ім'я цього філософа. Вітчизняні читачі, привчені до російськомовних академічних перекладів з серії «Философское наследие», навпевно, здивуються, дізнавшись, що в українському виданні британський мислитель фігуруватиме під прізвисьмом Барклі, а не Берклі. Справа полягає в тому, що як перекладач я поділяю намагання уніфікувати власні назви іншомовного походження за фонетичним принципом, схваленим значною частиною українських філософів. Тим паче, що від початку 2000-х побачив світ великий масив книг, перекладених саме у відповідності з цим баченням, проте не доволіно й суб'єктивно провадженням, а сконвенційованим на рівні середовища. Маю на увазі обговорення на семінарах Лабораторії наукового перекладу за участю не лише фахівців-гуманітаристів, а й провідних мовознавців. Отож, з одного боку, (1) існує доволі ґрунтовне пояснення пріоритету фонетики над графікою у відображенні передавання неукраїнських власних назв, з другого боку, (2) це досить поширена практика якраз у колі фахівців з філософії. Усе це необхідно враховувати. Навряд чи сьогодні резонно й далі послуговуватися написанням Гегель замість Гегель (*Hegel*) чи Локк замість Лок (*Locke*). Зважмо також і на прагматичний аспект даного рішення: близькість такого підходу значною мірою (3) сприяє подоланню нами провінційної ізоляваності в академічних текстах. Щодо *George Berkeley*, то тут я зважав на два чинники на користь автентичних транслітерацій, а надалі вимовляння його імені. По-перше, згаданий мислитель, як відомо, походив з Ірландії, хай і зі змішаної англо-ірландської родини. Його батьком був англійський шляхтич середньої

руки, мати — етнічна ірландка, однак про неї відомо мало, ймовірно незнатного походження. У Британії прізвище роду Berkeley вимовляється [ba: rkli], тоді як в американській версії англійської мови маємо до діла з [bз: rkli]. Отже, в даному разі мною враховано ще й те, що носій англійської мови може по-різному вимовляти одне й те саме ім'я. А втім, для мене як перекладача орієнтиром у транслітерації слугували історичне тло й регіон поширення цього імені. Відповідно, оскільки в тодішній і теперішній Британії це прізвище вимовляли [ba: rkli], українською нам теж слід казати «Барклі» (якщо, звісно, ми схвалюємо де-факто поширені правописні зміни, хай формально досі й не затверджені). В іншому разі слід керуватись принципом уніфікації правил, повернутися до колись вживаних «Гегель», «Берклі», «Локк», але я не певен, що таке рішення поліпшить наше розуміння при роботі з оригіналами текстів: що ближче ми до оригіналу в подібного роду нюансах, то ретельніше ми мусимо дотримуватися не лише духу, а й за змогою букви самого твору. Це, на мою думку, несуперечлива настанова.

Не меншої уваги заслуговує й акуратність при перекладові назви головного твору Дж. Барклі *A Treatise Concerning the Principles of Human Knowledge*. Тут якраз і постає певна неоднозначність: німецький, французький та польський переклади (*Eine Abhandlung über die Prinzipien der menschlichen Erkenntnis*; *Principes de la connaissance humaine*; *Traktat o zasadach ludzkiego poznania*) виразно вказують на те, що Барклі йдеться про характер людського *пізна(ва)ння*, продуктом якого є знання, набуте таким чином у досвідний спосіб. Утім, англійською обидва (насправді їх більше) смислові відтінки терміна реферують до одного й того ж еквіваленту: *knowledge*. Інакше кажучи, з *knowledge* як процесу, складної процедури, впливає *knowledge* як кінцевий залишок. Таке тлумачення, однак, ближче не до філософії Барклі, а до Локового репрезентаціонізму, де *ideas* є лише відбитки *sensations*, що їх надалі опрацьовує *reflexion*. Барклі ж веде насамперед про те, що поступ пізнання, чи то пак пізнавання, якщо вже наголошувати на процедурності цього багатозначного поняття, є позірністю, котру ми приймаємо на віру, поступаючись вульгарному уявленню, сформованому диктатом слів над думкою: якщо ми промовляємо «рiч», то вже тільки цим ніби постулюємо існування окремої речі як предмета, онтологічно незалежного ні від його сприймача, ні від іншого предмета, але такого, що є проявом матеріально-тілесної субстанції. До речі, ретельне дослідження цього питання провадили українські дослідники, маю на увазі Олексія Панича¹. Основоположний принцип метафізики Барклі, його іматеріалістичне *esse est percipi*, отже, виявляє себе, нехай і не очевидно для нерідномовця англійської, одразу в назві трактату. Додамо, що «рiч» (*thing*) як аналог лат. *res* глибинно пов'язана

¹ Панич О. Розвідки з історії скептицизму в британо-американській епістемології. Частина перша. Британська модерна філософія (Гоббс, Локк, Барклі, Х'юм, Рід). — Донецьк: ДонНУ, 2007.

зі схоластичною спадщиною, котра й уможливила кінець-кінцем вжиток res щодо мислення (пор. неоковирну для обіжного ужитківця картезіанську словосполуку res (!) cogitans (!!)). Цю особливість необхідно враховувати вже при роботі з назвою твору. З огляду на сказане я перекладатиму її як «Трактат про принципи людського пізнання».

Нарешті, специфічним для мене питанням стала робота зі словником емпіризму, зокрема його Барклевою версією. Подана вам таблиця термінів є, звісно, неповною, хоча в ній зібрані ключові неоднозначні поняття мислителя, українізація яких згідно з настановою про одноманітність, гадаю, неможлива.

Олексій Панич: На рівні стратегії перекладу я маю до запропонованого фрагмента і тезаурусу чотири загальних застереження.

По-перше, чому за основу взяте старе видання Фрезера? Якщо просто через відсутність у перекладача новіших авторитетних видань (зокрема, багатотомника під редакцією Люса і Джесопа), я готовий поділитися з ним всім, що маю.

По-друге, працюючи з текстами Барклі, слід постійно зважати на особливості англійської мови його часу. Словники і досвід перекладу сучасних англійських філософських текстів тут не завжди допоможуть (хоча у деяких прикладах і вони б стали перекладачеві у пригоді). Наведу три приклади, взяті поспіль із запропонованого перекладу третього параграфа основного тексту розвідки Барклі «A Treatise Concerning the Principles of Human Knowledge».

1. Англійською: «That neither our thoughts, nor passions, nor ideas formed by the imagination, exist without the mind, is what everybody will allow». Українською: «Нехай кожен врахує те, що ані наші думки, ані пристрасті, ані сформовані уявою ідеї не існують поза умом». Слово «allow» — це в жодному разі не «врахує». У цьому контексті явно йдеться про згоду з висловленою тезою. Природний переклад: «*Всі погодяться, що...*» (далі за текстом).

2. Англійською: «I think an intuitive knowledge may be obtained of this by any one that shall attend to what is meant by the term exists, when applied to sensible things». Українською: «Я вважаю, що інтуїтивне пізнання може набути кожен, хто дбатиме про те, що мається на увазі під терміном «існує» при застосуванні його до відчуттєвих речей». Слово «attend» у цьому контексті не означає нічого близького до «дбати». Тут йдеться про увагу до відповідного питання. Природний переклад: «Я вважаю, що інтуїтивне пізнання цього може здобути кожен, хто *зверне увагу* на те, що мається на увазі під терміном «існує» при застосуванні його до *чуттєвих речей*».

3. Англійською: «The table I write on I say exists, that is, I see and feel it; and if I were out of my study I should say it existed...». Українською: «Я кажу, що стіл, за яким я пишу, існує в тому сенсі, що я його бачу й відчуваю, а якби я не займався дослідженням, я мав би сказати, що стіл існує...». Слово «study» у цьому контексті — це аж ніяк не «дослідження», це просто «робочий

кабінет». Природний переклад: «Я кажу, що стіл, за яким я пишу, існує у тому сенсі, що я його бачу й відчуваю, а *якби я був не в своєму кабінеті*, я сказав би, що він існує...».

По-третє, перекладаючи тексти Барклі, треба постійно і дуже ретельно пильнувати за тим, щоб раптово не висловити в українському перекладі тезу, концептуально несумісну з поглядами Барклі чи навіть діаметрально протилежну цим поглядам. Шкода, але в пробному перекладі без цього не обійшлося. Наведу два приклади.

1. Англійською: «for the existence of an idea consists in being perceived». Українською: «існування певної ідеї полягає в її сприйманості». Переклад «сприйманість» приписує ідеї факт її сприйняття як певний атрибут; це звучить так, ніби ідеї властиво те, що вона «може» сприйматися. Але така теза — це вже не Барклі, а анти-Барклі! Насправді ідеї, у розумінні Барклі, існують виключно у сприйнятті; саме звідси його широковідома формула *esse est percipi* («бути — це сприйматися»; слід зазначити, що в Барклі це справедливо лише для ідей, але не для духів, які сприймають ці ідеї). Тому в перекладі треба виключити будь-який натяк на тлумачення в дусі «ідея може сприйматися, а може і не сприйматися». Коректний переклад: «існування ідеї полягає у тому, що вона сприймається».

2. Англійською: «Now, for an idea to exist in an unperceiving thing is a manifest contradiction». Українською: «Адже [теза про] існування ідеї в несприйманій речі є явною суперечністю». У світі, яким його бачить Барклі, взагалі немає і не може бути «несприйманих речей!» Річ, яка не сприймається, для Барклі просто не може існувати. Коректний переклад: «Адже існування ідеї у тому, що не сприймає, є явною суперечністю». У цьому місці Барклі йдеться якраз про спростування самої думки про те, що ідеї можуть існувати поза суб'єктом — тобто існувати не у дусі, що сприймає (у його сприйнятті), а у матеріальному об'єкті, якому не притаманна властивість сприймати.

По-четверте, перекладач практично ніде не дотримується принципу термінологічної однозначності: майже для всіх ключових термінів Барклі він пропонує від двох до чотирьох варіантів перекладу. На мій погляд, цю настанову треба переглянути. Звісно, різним філософським текстам може бути властивим дуже різний рівень термінологічної чіткості; але текст Барклі — як і абсолютної більшості британських філософів — можна порівняти з картою зоряного неба, де позначені лініями сузір'я — це, власне, міркування філософа, які окреслюють пропоновану ним картину світу, а зірки, між якими проведені лінії сузір'їв — це, власне, засадничі філософські терміни. Тому одноманітність перекладу максимальної кількості засадничих термінів Барклі тут має принциповий характер; без неї міркування філософа у перекладі будуть неминуче спотворені.

Я запропонував би такі одноманітні українські відповідники ключових термінів Барклі: *mind* — «ум», *appearance* — «явище», *proposition* — «твердження», *sensible* — «відчутний» (не розумію, чим був вмотивований варіант

«відчуттєвий»), *opinion* — «гадка» або «опінія» (але щось одне скрізь по тексту), *understanding* — «розуміння», *principle* — «принцип» («засада» не годиться, це радше *foundation*; у слова *principle* дещо інші конотації, радше логічні та епістемологічні — як тут і годиться — ніж онтологічні та просторові), *notion* — «уявлення» (але точно не «поняття!»), *conception* — «поняття», *sense* — «чуття» (в жодному разі не «відчуття!»), *idea* — «ідея» (а не «уявлення!»), *tenet* — «положення» (а не «принцип!»). Крім того, у запропонованому фрагменті я помітив низку перекладацьких рішень щодо термінів чуттєвості, з якими б я цілком погодився, але із застереженням, що саме такі переклади потрібно застосовувати не *ad hoc*, а скрізь по тексту: *sensation* — «відчуття», *impression* — «враження», *perceived* — «сприймані» (а отже, *perception* — «сприйняття»), *emotions* — «емоції», *passions* — «пристрасті».

Валентин Гусєв: Передусім я хотів би висловити підтримку В'ячеславу Цибі у його вкрай важливій справі. Адже переклади класичних філософських текстів українською потрібні не тільки студентам, які вивчають філософію, або науковцям, які досліджують історію філософської думки. Дослідники повинні володіти відповідною мовою і спиратися на оригінальні тексти. Однак ці переклади мають важливе значення для розвитку нашої, української мови, для збагачення її філософської лексики. Здійснюючи такий переклад, ми стикаємося не тільки із звичайними для такої справи труднощами, але дуже часто ми стикаємося з відсутністю відповідної термінології, яка дозволила б адекватно передати смисл оригінального тексту. Пошуки такої термінології, робота із українським словом і є тим способом, який дозволяє розширити можливості української мови в галузі філософії.

Я цілком підтримую загальний підхід пана В'ячеслава до перекладу праці Дж. Берклі, який полягає в намаганні уникнути надмірної модернізації цього тексту, передати українською особливості англійської мови кінця XVII — початку XVIII ст. Хоча, з іншого боку, цей переклад має бути все таки зрозумілим сучасному українцю. Як на мене, перекладачу вдалося знайти баланс між цими двома, протилежними вимогами.

І ще одне загальне зауваження. Я хотів би висловити свою незгоду з шановним паном Олексієм з приводу точності термінології, якої перекладач мав би дотримуватися в своєму перекладі. Мені здається, що деяка розмитість філософських термінів, цілком прийнятна для філософських текстів. На відміну від науки, для якої вимога щодо точності і однозначності її термінів цілком природна, філософія дуже часто послуговується термінами, які не підлягають точній дефініції, позбавлені однозначності і мають метафоричний характер. І в цьому перевага філософії, адже це дає простір для інтуїції, звільняє думку від тих обмежень, які на неї ці дефініції накладають.

Після цих загальних зауваг я хотів би перейти до деяких конкретних питань, пов'язаних із цим перекладом. І перше питання — це той спосіб, у який перекладач пропонує транслітерувати ім'я автора перекладеного тексту. В'ячеслав Ціба приєднується в цьому питанні до тих українських

філософів, які вважають, що англійське ім'я *Berkeley* українською має бути транслітероване як *Барклі*. Головним аргументом тут слугує правильна думка, що така транслітерація має здійснюватися на фонетичній основі — передавати звучання слова, а не його графіку. І цей підхід правильний. Саме такий підхід був взятий за основу авторами «Рекомендацій щодо транслітерування літерами української абетки власних назв, поданих англійською, французькою, німецькою та італійською мовами», ухвалених на Колегії Державного департаменту інтелектуальної власності Міністерства освіти і науки від 25.04.2001 р. Згідно з цими рекомендаціями англійська фонема, що передається сполученням літер *er*, має транслітеруватися українською літерою *e*. А в тих випадках, коли ця фонема передається літерами *ar*, українською літерою *a*. Отже, графіка тут також враховується, адже такий підхід дозволяє, приміром, відрізнити ім'я британського філософа *G. Berkely* від ім'я американського політика *A.W. Barkley* або боксера-професіонала *I. Barkley*. Крім того, зазначені рекомендації серед інших правил транслітерування закликають зважати на традиційність (наявну практику), а також зручність застосування. Щодо традиційності. Філософія в Україні виникла не сьогодні. Існує чимало наукових праць, підручників, довідкової літератури, в тому числі такої, як енциклопедичний філософський словник, в яких ім'я британського філософа передається українською як *Дж. Берклі*. І тут ми можемо говорити про певну традицію, яка склалася в українській філософії впродовж багатьох років. І якщо прийняти варіант, запропонований паном Цибою, то виникне певний дисонанс, неузгодженість між прийнятою нормою і новим написанням імені британського філософа, доведеться кожного разу пояснювати, що йдеться про ту саме людину. І це створює певні незручності. Скажімо, мені як викладачу західної філософії Нового часу, доведеться пояснювати студентам, чому в одному списку літератури стоять ці різні імена. Так само певні незручності матимуть студенти, якщо спробують скористатися довідковою літературою, або сучасними пошуковими системами в Інтернеті. Скажімо, українська Вікіпедія на запит *Барклі*, видасть цілий список людей з англійським ім'ям *Barkley*, політиків, вчених, спортсменів, але серед них не буде нашого філософа. Так само мені важко буде пояснити студентам, чому на честь філософа *Барклі* в Америці було названо місто *Берклі*, а також відомий університет. Отже, підсумовуючи, я вважаю, що доцільно було б залишити традиційне для української мови написання імені *Дж. Берклі*.

Тепер щодо назви праці. Мені здається, що використане в оригіналі слово *принципи* не потребує перекладу. Це слово давно увійшло в українську мову і активно використовується в ній. Тим більше, що запропоноване натомість слово *засади* дещо викривлює смисл цієї назви. Так *принципи* і *засади* близькі за своїм значенням терміни. Принципи можуть бути засадами і тоді ми кажемо «засадничі принципи». Але слово *засади* за своїм значенням ширше за слово *принципи*. Засади можуть виходити за межі знання і мати

не тільки логіко-гносеологічний, але й онтологічний зміст. В той час як принципи — це елемент самого знання. А тому принципи можуть оцінюватися на істинність. Вони можуть бути істинними або хибними. І саме проти хибних, за оцінкою Берклі, принципів, спрямоване критичне вістря його праці. Про це він прямо пише у вступі до неї.

І, нарешті, про вкрай важливий і важкий для перекладу термін *mind*. Складність полягає в тому, що це слово багатозначне, містить у собі безліч смислів, які актуалізуються залежно від контексту, в якому воно вживається. Це слово використовується і як синонім англійського слова *soul* (душа), скажімо, в таких виразах як *mind-body problem*, і як дух (Гегелева праця «Філософія духу», приміром, перекладається англійською як «Philosophy of Mind»). Воно має також значення загальної пізнавальної здатності людини, або здатності сприйняття. Власне для Берклі *mind* і є терміном, що має значення суб'єкта сприйняття. Разом з тим, воно зберігає і всі інші смисли. Як пише про це сам Берклі: «This perceiving, active being is what I call *mind, spirit, soul, or myself*». З іншого боку, чи існує в українській мові відповідник цьому багатому смислами англійському слову? Спроба перекладача на роль такого відповідника запропонувати рідке для української мови слово «ум» видається не надто вдалою. І справа не тільки в тому, що, намагаючись відійти від впливу російської філософської традиції, ми в цьому випадку опиняємося у її фарватері, адже автори російського перекладу цього твору переклали англійське *mind* в більшості випадків саме як *ум*. Справа головним чином у тому, що це слово, рідко вживане в українській мові (на відміну від російської), не здатне передати усе розмаїття смислів англійського *mind*. Таким словом в українській мові є радше *розум*, хоча як суто раціональна здатність він краще передає англійське *reason*. Недоречним тут буде і слово *свідомість*, яке в сучасній літературі часто використовують для позначення суб'єкта пізнавальної діяльності. Але це було б певною модернізацією, якої прагне уникнути пан Циба. Можливо, на роль українського відповідника тут краще підійшло б слово *душа*, яке багатьма сприймається як філософська архаїка, але в нашій мові має цілу палітру значень. До речі, українські перекладачі праці Б. Расела «Історія західної філософії» Ю. Лісняк і П. Тарашук, в розділі, присвяченому філософії Берклі, використали як відповідник англійського *mind* саме українське слово *душа*. Але найкращим виходом з цієї ситуації, на мою думку, було б перекласти цей термін різними словами залежно від контексту. Щодо інших проблемних місць, то я погоджуюсь із зауваженнями і пропозиціями, висловленими шановним експертом Олексієм Паничем.

Вахтанг Кебуладзе: Підбиваючи підсумок дискусії, хочу зосередитися на двох її ключових моментах:

1. Українське написання прізвища британського філософа Berkeley. У цьому питанні я підтримую позицію В'ячеслава Циби й Олексія Панича. Якщо дотримуватися фонетичного принципу написання імен іншомовного походження, то це прізвище ми маємо передавати як Барклі.

2. Дискусія стосовно українського перекладу англійського поняття «mind» вочевидь виходить за межі обговорення перекладу одного тексту і триває вже доволі довго. Тож у цьому питанні варто радше дослухатися до поради Валентина Гусєва й перекладати цей термін різними словами в залежності від контексту, хоча це й суперечить принципу поняттєвої строгості в перекладі, на якому наполягав Олексій Панич і який я цілком поділяю, водночас усвідомлюючи неможливість уникнення поодиноких винятків.

Учасники семінару

Кебуладзе, Вахтанг (модератор) — доктор філософських наук, професор кафедри теоретичної і практичної філософії філософського факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

Гусєв, Валентин — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та релігієзнавства Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Панич, Олексій — доктор філософських наук, кандидат філологічних наук, провідний науковий співробітник НВО «Дух і літера».

Циба, В'ячеслав — кандидат філософських наук, старший викладач кафедри філософії та релігієзнавства Національного університету «Києво-Могилянська академія», доцент кафедри політології, права та філософії Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя.
